



*Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 10/4 2021 s. 1271-1281, TÜRKİYE*

*Araştırma Makalesi*

## **HOÍD TAMİR YAZITLARININ İÇERİK ÖZELLİKLERİNE GÖRE TASNİFİ VE HOÍD TAMİR X YAZITI ÜZERİNE ANLAMLANDIRMA DENEMESİ**

**Muhammed Mustafa BAKIR\***

*Geliş Tarihi: Temmuz, 2021*

*Kabul Tarihi: Ekim, 2021*

### **Öz**


Moğolistan'daki Hoíd Tamir veya Tayhar Çuluu Yazıtları olarak bilinen kaya yazıtları Hoíd Tamir kayalığındadır. Alyılmaz'ın verdiği bilgilere göre yazıtların bulunduğu kayalığın GPS bilgileri 1596 m, 47T 0669407, UTM 5274337 şeklindedir (2003, s. 188). Bu kayalık üzerinde oldukça fazla sayıda yazıt mevcuttur. Kayalığın üzerindeki yazıtların korunması gerekmektedir. Zira epeyce tahrip olmuşlardır. Yazıtlar çeşitli alfabelerle çeşitli dönemlerde yazılmışlardır. Eski Türklerin bölgeye verdikleri önemin anlaşılabilmesi için çalışmada bahsi geçen kayalıkta bulunan (Kök)türk harfli yazılar esas alınarak çalışılmıştır. Böylelikle eski Türklerin inanç ve düşün dünyaları hakkında da bazı bulguların ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Buradaki (Kök)türk harfli yazıtlar içerikleri açısından genel olarak birbirlerine benzerlik göstermektedirler. Bölgedeki diğer yazıtlardan ayrılan Hoíd Tamir X yazıtı üzerinde ikna edici bir okuma – anlamlandırma çalışması yoktur. Bu nedenle Hoíd Tamir X yazıtı üzerinde okuma ve iki adet anlamlandırma denemesi yapılarak yazıt değerlendirilmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Hoíd Tamir, Tayhar Çuluu, kaya yazıtları, Köktürk, eski Türkçe.

### **THE CLASSIFICATION OF HOÍD TAMİR INSCRIPTIONS ACCORDING TO CONTENT CHARACTERISTICS AND AN EXPERIMENT ON THE MEANING OF HOÍD TAMİR X INSCRIPTION**

#### **Abstract**

The rock inscriptions known as the Hoíd Tamir or Taikhar Chuluu Inscriptions in Mongolia are on the Hoíd Tamir rock. According to the information given by Alyılmaz, the GPS information of the rock where the inscriptions are located is 1596 m, 47T 0669407, UTM 5274337 (2003, p.188). There are many inscriptions on this rock. The writings on the rock need to be preserved. Because they have suffered too much damage. The inscriptions were written in various alphabets in various periods. In order to understand the importance that the ancient Turkic people gave to the region in their own time, the study was based on the runic letters found on the rock. In addition, it is aimed to reveal some findings about the world of belief and thought of the ancient Turkic people. The runic-letter inscriptions here are generally similar to each other in terms of their content. There is no convincing reading and interpretation work on the Hoíd Tamir X inscription, which differs from other inscriptions in the region. For this reason, the Hoíd

\*  Yüksek Lisans Mezunu, Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, trkyt2014@gmail.com

Tamir X inscription was tried to be evaluated by reading and making two interpretations.

**Keywords:** Hoïd Tamir, Taikhar Chuluu, rock inscriptions, old Turkic, old Turkic language.

## Ø. Giriş

Orhun Bölgesi eski Türkler için büyük bir öneme sahiptir. Bu bölge Türk Kağanlığı'nın merkezi olmuş ve kağanlıkta meydana gelen tüm taht, hanedan, boy değişikliklerine rağmen bölge devletin merkezi olma özelliğini korumuştur. Altayların eteklerinde birlik vücuda getiren Aşınalar, Bumın'ın komutasında devletleşip bölgede önemli bir güç olmaya başlamışlardır. Aşınalar Köktürk Kağanlığı'nı kurmuşlar ve bir dönem Çin esaretinin ardından yeniden devlet düzenini tesis etmişlerdir. Hunlarla bağlantılı olduğu düşünülen Türk devlet geleneğini sürdürmüş ve geliştirmişlerdir.

Konargöçer olan bu topluluklar geniş bozkırların tüm olumsuz şartlarına rağmen kendi toplumsal ve yönetsel geleneklerini oluşturarak geliştirmişlerdir. Geniş coğrafyaya rağmen iktidarı ele geçiren boylar göçebe toplulukları bir araya getirmeyi başarmış ve bu bozkır federasyonunu sürdürmüştür. Devlet kurma ve organize olma becerilerini sergilemiş olan eski Türk boylarının ardında yazılı ve sözlü bazı eserler bırakması doğaldır. Alyılmaz, konargöçer olduklarını vurguladığı eski Türklerin Moğolistan'da, Çin Halk Cumhuriyeti'nde, Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da Türkmenistan'da, Azerbaycan'da ve Rusya Federasyonu'nda Köktürk ve eski Uygur dönemine ait şehir kalıntılarını tespit ettiklerini belirtmiştir (2012, s. 71-72). Dönemin insanının anlaşılmasının en iyi yolu halka ait kalıntıların ve yazıtların doğru yorumlanmasını sağlamakla mümkündür. Useev, kaya yazıtlarının sıradan insanların gündelik hayatlarında yazıyı kullandıklarını göstermesine değinmiştir (2018, s. 2075). Kaya yazıtları bu yönüyle ayrı bir öneme sahiptir. Yazıtlar genel olarak buldukları bölgeden geçen insanlar veya o bölgede yaşayan kişiler tarafından kaya veya dağ yamaçlarına kazınmışlardır. Bu nedenle kaya yazıtları gerçekten halkın belli bir kesiminin okuma-yazma bildiğine işaret etmektedir.

Konargöçer devletin birçok alanda iyi teşkilatlandığı açıktır. Kağanlık doğu ve batı olmak üzere iki kanatlı bir sistemle idare edilmiş, doğuda kağan hüküm sürerken batıda kardeşi kağanın adına hüküm sürmüştür. Kağanlığın bir boylar birliği olduğu ve bir federasyon niteliği taşıdığı unutulmamalıdır. Güçlü birer merkez teşkil eden kimi Türk boylarından geriye ortak bir (Kök)türk yazısıyla oluşturulan çeşitli nesnelere üzerindeki yazıtlar kalmıştır. Günümüze dek ulaşılan yazıtlar sayesinde Türk boyları arasında ortak bir kültürün olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Kağanlığın doğu kanadında bulunan, kağanın ikamet ettiği Ötüken ve Orhun Bölgesi kutsal ve birleştirici bir mekân olarak o günden bugüne çeşitli boyların izlerini taşımıştır. Orhun Bölgesi'ni içine alan Moğolistan'da bugüne dek 77 bölgede 151 adet yazıt keşfedilmiştir (Badam, 2018, s. 143). Moğolistan'daki bu yazıtların büyük bir çoğunluğu kaya yazıtlarıdır. 151 yazıtın 103 tanesi kaya üstü yazıttır. 103 yazıtın 30 tanesi ise Hoïd Tamir veyahut Tayhar Çuluu olarak bilinen kayalığın üzerindedir.

## 1. Hoïd Tamir Kayalığındaki Yazıtların İçerik Özelliklerine Göre Tasnifi

Bahsi geçen kayalık Moğolistan'daki Arhangay iline bağlı İhtamir ilçesinde bulunan Hoïd Tamir veyahut Tayhar Çuluu olarak bilinen kayalığın üzerindeki yazıtlar 1893'te D. A.

Klementz'in kopya etmesiyle ve 1895'te Radloff'un Klementz'in kopyası üzerinde yaptığı yayımla bilim dünyasına kazandırılmıştır. Kayalık üzerinde otuz kadar yazıt mevcuttur. Tayhar Çuluu yazıtları üzerinde bugüne dek Radloff (1895); Orkun (1938); Aalto, Ramstedt ve Granö (1958); Malov (1959); Perlee (1960); Bazin (1991); Sertkaya ile Harcavbay (2001); Sertkaya, Alyılmaz, Battulga (2001), Battulga (2005); Badam (2007, 2012); User (2016) ve Aydın (2017, 2018) gibi isimler çalışmıştır.

Kayalıkta birden fazla alfabeyle metinler yazılmış olması ve bölgenin farklı dönemlerde kullanılmış olması kayalık alanın kült alanı olabileceğini düşündürmektedir. Şimdiye dek çeşitli devirlere ait olan tüm yazıtlarla birlikte Tayhar Çuluu kayalığı üzerindeki yazıtlar geniş kapsamlı bir çalışmanın konusu olmamıştır. Kayalığın kült alanı olarak incelenmesi için farklı dönemlerde ve farklı alfabelerde yazılan yazıtların içeriklerinin bir arada ve disiplinler arası olarak değerlendirilmesi elzemdir. Çünkü kayalık birden fazla dönemde birden fazla topluluk tarafından kullanılmıştır. Bu popülerliğin nedeni daha derin olmalıdır. Çalışmada mevcut okumalar ışığında tüm (Kök)türk harfli yazıtlar incelenmiştir. Bunun neticesinde kayalığın doğrudan kutsal bir mekân olduğunu gösteren herhangi bir emare tespit edilememiştir. Hoíd Tamir XVII yazıtı eksik bir metin olduğu için anlamlandırmak da güçlük çekilmiş ve içerik özelliği bakımından bu çalışmada değerlendirilmemiştir. Bölgedeki tüm yazıtlar arasından Hoíd Tamir X yazıtının doğru okunması bu açıdan oldukça önemlidir. Bu araştırmada önerilen yeni anlamlandırma ile birlikte alanda kült ilişkisini gösteren yeni bir yazıt gün yüzüne çıkarılmıştır. Yazıtların kalanları ziyaret, açıklamalı ziyaret veya tarih düşürme-kaydetme içerikli yazıtlardan meydana gelmiştir.

Hoíd Tamir X yazıtını hariç tutarak kayalıktaki yazıtlar içeriklerine göre kıyaslandıklarında alanın kutsal bir mekân olarak kullanılmadığı gözlenmiştir. Kayalığın uğrak bir alan olduğu izlenimi mevcuttur. Yazıtların içeriklerinden bağımsız bir şekilde yazıtların kayalar üzerinde oluşturulması öncelikli olarak kayalık ve dağ yamacı gibi alanların ilahi, kutsal ve bengü (sonsuz) görülmesiyle ilintili olmalıdır. Bunun yanında kayalık ve dağ yamaçlarının kullanılması "kara bodun" (sıradan halk) için oldukça pratiktir. Halktan herkesin "bengü taş" diktirmesi kolay değildir. Sözü edilen kaya kütlesi kutsal ve ebedî görülmesi nedeniyle doğal bir "bengü taş" olarak kullanılmıştır. Kayalık alan ve kaya kütesinin görselleri için bk. Sertkaya vd., 2001, s. 190-196.

Aşağıda yayınlanmış olan Hoíd Tamir yazıtlarının içerik özelliklerine göre tasnifi tablolar eşliğinde verilmiştir:

Tablo 1: Ziyaret İçerikli Kaya Yazıtları

№	Kodu	Adı
1	-	Hoíd Tamir III

Tablo 2: Açıklamalı Ziyaret İçerikli Kaya Yazıtları

№	Kodu	Adı
1	-	Hoíd Tamir V
2	-	Hoíd Tamir XI
3	-	Hoíd Tamir XVIII

Tablo 3: Tarih Düşürme İçerikli Kaya Yazıtları

№	Kodu	Adı
1	-	Hoíd Tamir II
2	-	Hoíd Tamir VI
3	-	Hoíd Tamir VII
4	-	Hoíd Tamir VIII
5	-	Hoíd Tamir XII
6	-	Hoíd Tamir XIV
7	-	Hoíd Tamir XV
8	-	Hoíd Tamir XVI

### Hoíd Tamir X Yazıtı Üzerine Yapılmış Olan Çalışmalar

Yazıtlar, D. A. Klementz'in (1893) kopya ettiği örneğin W. Radloff (1895) tarafından yayımlanmasıyla bilim çevrelerinde duyulmuştur. D. A. Klementz'in kopyasının üzerinde Radloff'un yanı sıra H. N. Orkun, S. E. Malov ve D. D. Vasilyev çalışmıştır. J. G. Granö, G. Ramstedt ve P. Aalto'nun (1958) yayımladığı Granö'nün kendi kopyası mevcuttur. H. Perlee de "Tayhir Çuluu" (1960) adlı çalışmasında kendi kopyasını yayımlamıştır.

2001 yılında O. F. Sertkaya ve S. Harcavbay'ın yayımladığı yazıtları Harcavbay kopya etmiştir. Yazıtın bir diğer kopyası A. Badam'a aittir (2012). Badam tüm çalışmaları kıyaslayarak tam okunamayan yazıtları da harf çevirimleriyle birlikte vermiştir. Yapılan tüm yayımlar ve mevcut görüntüler ışığında E. Aydın (2017) yazıtları yayımlamış ve okuma-anlamlandırma denemesinde bulunmuştur.

Sertkaya ve Harcavbay (2001, s. 317); Harcavbay'ın kopyasının 1. derecede, Klementz'in kopyasının 2. derecede, Granö'nün kopyasının 3. derecede ve Perlee'nin kopyasının 4. derecede güvenilir olduğunu kaydetmiştir. Tüm çalışmalar incelendiğinde bu sıralama doğrudur. Ancak Harcavbay'dan sonra alanda tekrar kopya etme denemesi yürüten Badam'ın çalışması elbette bu sıralamanın dışında kalmıştır. Fakat HT X yazıtı özelinde yapılan incelemede Badam'ın okuması Harcavbay'ın okumasını destekler niteliktedir. Badam'ın kopyalarında Harcavbay'ın kopyalarına göre metinlerdeki tahribatın arttığı izlenimi oluşmaktadır. Buna göre aşağıda HT X yazıtı ile ilgili bugüne dek yapılmış tüm okuma-anlamlandırma çalışmaları verilmiş ve Harcavbay ile Badam'ın kopyaları ve okumaları dikkate alınarak bir anlamlandırma önerisi sunulmuştur:

#### 1.1. Radloff'un Aktardığı Metin ve Okuma – Anlamlandırması:

##### 1.1.1. Yazıtın Aslı

↑ 𐌹𐌸𐌹𐌹 𐌹𐌹𐌹𐌹𐌹𐌹

##### 1.1.2. Yazı Çevirimi

ärim ara kut ärti alp äri

**1.1.3. Aktarımı**

Zwischen meinen Helden war Glück, ein heldenmüthiger Mann (Erlereim arasında saadet vardı, kahraman bir adam)” olarak anlamlandırmıştır (Radloff, 1895, s. 263).

**1.2. Orkun’un Aktardığı Metin ve Okuma – Anlamlandırması:****1.2.1. Yazıtın Aslı**

↑ 𐰇𐰪𐰸𐰺 𐰇𐰺𐰸𐰺 𐰇𐰺𐰸𐰺 𐰇𐰺𐰸𐰺

**1.2.2. Yazı Çevirimi**

ir'im a'ra kut irt a'l [p] e'r

**1.2.3. Aktarımı**

erlerimin arasında saadet vardı (?) alp er (Orkun, 1938, s. 111).

**1.3. Malov’un Aktardığı Metin ve Okuma – Anlamlandırması:****1.3.1. Yazıtın Aslı**

↑..𐰇𐰪𐰸𐰺 𐰇𐰺𐰸𐰺 𐰇𐰺𐰸𐰺 𐰇𐰺𐰸𐰺

**1.3.2. Yazı Çevirimi**

İrim ara kutı ärti al(p) ä'r

**1.3.3. Aktarımı**

Между моими героями было его счастье, геройский человек... (Erlereimin arasında onun mutluluğu vardı, kahraman bir adam...) (Malov, 1959, s. 49).

**1.4. Sertkaya ile Harcavbay’ın Aktardığı Metin ve Okuma – Anlamlandırmaları:****1.4.1. Yazıtın Aslı**

↑↑𐰇𐰺 𐰇𐰺 𐰇𐰺 𐰇𐰺 𐰇𐰺 𐰇𐰺

**1.4.2. Yazı Çevirimi**

yerimen kut bir

**1.4.3. Aktarımı**

Yerimle hayır (huzur) birdir (Sertkaya – Harcavbay, 2001, s. 332).

**1.5. Badam’ın Aktardığı Metin ve Okuma – Anlamlandırması:****1.5.1. Yazıtın Aslı**

𐰇𐰺 𐰇𐰺 𐰇𐰺 𐰇𐰺 𐰇𐰺 𐰇𐰺

**1.5.2. Yazı Çevirimi**

erimen qut berti

### 1.5.3. Aktarımı

... kut vermiş (Badam, 2012, s. 65).

## 1.6. Aydın'ın Aktardığı Metin ve Okuma – Anlamlandırması:

### 1.6.1. Yazıtın Aslı

ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ

### 1.6.2. Yazı Çevirimi

yérimin kut atı? erti er?

### 1.6.3. Aktarımı

Yurdumu kut? adı idi? Asker? (Aydın, 2018, s. 77).

## 3. Hoíd Tamir X Yazıtı Üzerine Anlamlandırma Önerisi

### 3.1. Yazıtın Aslı

ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ ṚṚṚṚ

### 3.2. Yorumsuz Yazı Çevirimi

y<sup>2</sup> a/e r<sup>2</sup> ı/i m a/e n<sup>2</sup> k<sup>1</sup> o/u t<sup>1</sup> b<sup>2</sup> ı/i r<sup>2</sup> t<sup>1</sup> ı/i

### 3.3. Yorumlu Yaz Çevirimi

yeri men, kut (e)bi (e)rti ...

### 3.4. Türkiye Türkçesine Aktarımı

A. Yeriyim (mekanyım/bölgesiyim), (insanların) takdis evi idi(m)!

B. Yurduyum huzur(un) (/kutun, saadetin), evi idi(m)!

Hoíd Tamir X yazıtı bugüne kadar çeşitli farklılıklarla okunmuştur. Buna bağlı olarak da anlamlandırmalarda farklılıklar gözlemlenmiştir. Klementz'in kopyası üzerinde çalışmış olan Radloff, Orkun, Malov ve Vasilyev'in okuma – anlamlandırmaları birbirlerine paraleldir. Fakat Harcavbay'ın kopyası üzerinde çalışan Sertkaya ve Harcavbay'ın okuma – anlamlandırmasında bariz farklılıklar mevcuttur. Daha sonra Badam'ın kopya ettiği ve üzerinde çalıştığı metin Harcabay'ın kopyasına benzerlik göstermiş; ancak genel olarak alanda artan tahribat unutulmamalıdır. Aydın ise mevcut görüntüler üzerinde çalıştığını söylemiş ve farklı bir okuma – anlamlandırma önerisinde bulunmuştur. Kendisinin okuması diğerlerinden farklıdır. Tüm bu çalışmalar ışığında yapılan okumaların ikna edici olmadığı açıktır. Bütün çalışma ve metin örneklerinin incelenmesi neticesinde kayalığın kullanım şekillerinin daha iyi anlaşılması için yukarıda yer alan okuma ve iki adet anlamlandırma önerisinin sunulmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Çalışmada kullanılan çizimler ve yayımlar üzerinde yapılan gözlem neticesinde Klementz'in hatalı bir okuma yaptığı görülmüştür. Badam'ın Harcavbay'ın çizimini destekleyen güncel okuması neticesinde Harcavbay'ın yazıtın tamamını okuyup kâğıda aktaramadığı, eksik okuduğu görülmüştür.

### A. Yeriym (mekânıym / bölgesiyim), (halkın?) takdis evi idi(m)

Öncelikle yazıtla ilgili en ilgi çekici noktalardan biri kelime içerisindeki “a/e” sesinin gösterilmiş olmasıdır. İlk cümledeki “yeri ve men” şeklinde yazılan sözcükler ayrı birer sözcük olarak değil, birlikte ele alınmalıdır. Buna göre “yerimen” ifadesiyle kayalığın bulunduğu alanın ağzından bir anlatım söz konusudur. “yer” sözcüğüne üçüncü şahıs iyelik eki getirilerek bölgenin belirtilmeyen kişilere ait olduğu söylenmiştir. Devamında sözcüğe eklenmemiş olan birinci teklik kişi zamiri görevindeki “men” getirilmiştir. Çeşitli Türk lehçelerinde de bu kullanım hâlen mevcuttur. Ancak kişi zamirleri çoğunlukla eklenmiştir. Bu form çağdaş Kırgız Türkçesinde “mekenimin” (yurduyum) şeklindedir.

Bu çalışmadaki okumaya göre “takdis evi idim” cümlesinde yine alanın kimler için takdis evi olduğu belirtilmemiştir. Cümlenin devamında kullanılan “kut” sözcüğü “kut, saadet, huzur, takdis” gibi anlamlardadır (Caferoğlu, 2015, s. 188). Kut sözcüğü eski Türkçeden başlayarak pek çok yazıt ve eserde geçmiştir (Alyılmaz, 2015, s. 353-356). Gümümüzde de birçok Türk lehçesinde varlığını sürdürmektedir. Nadelyayev'den (1969) alıntılanan Cengiz Alyılmaz eski Türkçe metinlerde kut sözcüğünün şöyle geçtiğini aktarmaktadır (2015, s. 355):

1. mesut, mutlu, bahtiyar, talihli, bahtı açık, uğurlu, hayırlı, devamlı mutluluk, başarı, ilerleme, bereket, bolluk, devletli, kutlu (DLT 1 82); (KB 267); (AH<sub>251</sub>); (Man I 26<sub>23</sub>);
2. uğurlu, bahtiyar, mübarek, kutsal (KP 45<sub>2</sub>); (Hüen<sub>93</sub>); (TT III<sub>142</sub>);
3. uğurlu, bahtiyar, mübarek, kutsal, talihli, (DLT III 60);
4. uğurlu, bahtiyar, kutsal, asil, necip, mert, (TT IV A<sub>47</sub>); (TT III<sub>120</sub>).

Burada “kut” sözcüğü anlam bütünlüğü açısından takdis anlamında kullanılmıştır. Buna göre kutsal olan kayalık alan belki askerler belki sıradan halk için bir kutsama mekânıdır. Bütün olarak metin ele alındığında yazıt kayalık bölgenin adından yazılmış ve bölgenin insanlar için uğrak bir yer olduğu ve onlar için kutsal olduğuna değinilmiştir.

### B. Ülkesiyim huzur(un) (//kutun, saadetin), evi idi(m) (insanların?)!

İkinci öneride cümle devrik yapıdadır. İlk okumada yer, mekân, bölge gibi anlamlarda okunan “yer” ifadesi bu kez ülke, vatan, yurt gibi anlamlarda kabul edilmiştir. İki yüklemi bulunan isim cümlesidir.

Böylelikle cümlede yine kayalığın bulunduğu alanın ağzından bir anlatım vardır. Bu alanın ülkenin huzurunu sağlayan kutsal bir alan olduğu kayalığın ağzından söylenmiş, aynı zamanda bölgenin askerler için bir barınak olduğuna değinilmiştir. Kayanın konuşturulmasının bir diğer örneği Dağlık Altay'da bulunan A95 / Biçikti-Boom XV yazıtında görülmüştür. 3 metin parçası ve 6 satırdan oluşan A95 kodlu yazıtta yazıt sahibi kayadan bir dilekte bulunmuştur. Kayanın da kendi ağzından dileği kabul ettiği belirtilmiştir (Konkobayev vd., 2015, s. 311-312).

Her iki okuma neticesinde de kayalığın adına bir anlatım olması, kayalık alanın kutsal bir mekân olduğuna değinilmesi nedeniyle yazıt kültürel içerikli olarak değerlendirilmelidir. HT X yazıtı yukarıda verilen tüm Hoıd Tamir yazıtları arasında özel bir yere sahip, içerik özelliğiyle ayırmakta ve kayalığın kutsal kabul edildiğine delil teşkil etmektedir.

## Sonuç

Hoıd Tamir yazıtları Moğolistan'da bulunan kaya yazıtları içerisinde özel bir anlama sahiptir. Kayalığın üzerinde çeşitli dönem ve alfabelere ait yazılara rastlanmıştır. Yoğun şekilde kaya yazıtı örnekleri bir arada verilmiştir. Bu alandaki (Kök)türk harfli yazıtlar bugüne dek hiçbir çalışmada içerik özelliklerine göre ele alınmamıştır. Çalışmada yazıtlar içerik özelliklerine göre tasnif edilmiştir.

Diğer yazıtlardan ayrılan ve üzerinde ikna edici bir okuma bulunmayan HT X yazıtı ele alınmış tüm çalışmalar incelenmiş ve okuma ve anlamlandırma önerisi sunulmuştur. Buna göre Hoıd Tamir yazıtları arasında (Kök)türk harfli yazıtlar içerisinde alanın kutsallığına değinilen tek yazıt HT X yazıtıdır. Ayrıca yazıtta kutsal olduğu düşünülen kayalık ağzından bir konuşma söz konusudur. Bu alanın kutsal olduğunu gösteren doğrudan herhangi bir unsura diğer yazıtlar içerisinde rastlanmamıştır. Fakat kayalık alanda çeşitli devirde pek çok alfabeyle yazıt bırakılmış olması alanın kutsal olduğu izlenimini oluşturmuştur. Bu çalışmada yapılan HT X yazıtındaki son okumalar da alanın kutsal bir alan olduğunu tasdiklemiştir. HT X yazıtında sözcük içerisindeki “a/e” ünlülerinin gösterilmiş olması oldukça dikkat çekicidir ve üzerinde durulmalıdır.

Son olarak Hoıd Tamir X yazıtı her iki okumadan da görüldüğü üzere içerik açısından kültürel içerikli yazıtlar arasındadır ve bu yönüyle Hoıd Tamir kayalığındaki (Kök)türk harfli metinler içerisinde istisnaidir.

## Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (2003). Moğolistan'da eski Türk kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve buldukları yerler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 181-199.
- Alyılmaz, C. (2003). Türk tengri dini edebî çevresi (Orhun Türkçesi dönemi). *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, 4, 1-24.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazıtların izinde*. Ankara.
- Alyılmaz, C. (2012). İslamiyet öncesi dönemde Türklerde konargöçerlik ve şehircilik. *Türk Dünyası Mühendislik, Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildiriler Kitabı*, Ankara, 109-140.
- Alyılmaz, C. (2012). İslamiyet öncesi Türk eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, Ankara, 6-105.
- Alyılmaz, C. (2013). Karı Çor Tigin yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, <http://www.tekedergisi.com/>, 2(2), 1-61.
- Alyılmaz, C. (2014). Turfan'da bulunan Çince tapınak kitabesi üzerindeki (Kök)türk harfli Kutlug Kunçuy ve Şarıputri yazıtları. *Yalınkaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ankara, 115-136. ed. H. ŞİRİN-USER - B. GÜL.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara.
- Alyılmaz, C., Mert, O. ve Useev, N. (2019). *İslam öncesi Türk eserleri ve (Kök)türk harfli yazıtlar ortak Türk tarihi*, C VI, Ankara.
- Aydın, E. (2013). Hoyto-Tamir (Tayhar Çuluu) yazıtlarının Türkçenin söz varlığına katkıları. *Yalın Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ankara, 147-152. ed. H. ŞİRİN-USER - B. GÜL.
- Aydın, E. (2017). Hoyto-Tamir Tayhar-Çuluu yazıtları. *Türkbilig*, 33, 1-14.



- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları: (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Bilge Kültür Sanat.
- Badam, A. (2012). Taikhar Çuluu yazıtı. *Türkbilig*, 2012-23, 61–68.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Keskin, B. (2015). Altun Yaruk yedinci kitaptan hareketle Eski Uygur Türkçesinde devrik cümle yapısı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 53(53), 39-52.
- Konkobayev, K., Useev, N. ve Şabdanaliev, N. (2015). Altay Cumhuriyeti'ndeki eski Türk yazıtları albümü. Astana: Gılım.
- Malov, S. Y. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad.
- Nadelyayev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad.
- Orkun, H. N. (1938). *Eski Türk yazıtları II*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Radloff, W. (1895). *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. St.–Petersburg.
- Radloff, W. (1899). *Die Inschrift des Tonjukuk: Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, St. Petersburg.
- Sertkaya, O. F. ve Harcavbay, S. (2001). Hoyto–Tamir (Moğolistan)'dan yeni yazıtlar (ön neşir). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Belleten*, 2000, 313–346.
- Sertkaya, O. F., Alyılmaz, C. ve Battulga, Ts. (2001). *Moğolistan'daki Türk anıtları projesi albümü*. Ankara.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. (3. Baskı). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Useev, N. (2018). Moğolistan'da yeni bulunan Urtyn Gol yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(4), 2069-2077.

### Extended Abstract

Turkic nomadic communities developed their own and administrative traditions against all the preparations of the vast steppes. He would use the forms of the Turkic people, who had similarities with the Huns and whose problems were ancient. The man of the period is distinguished by the inscriptions of ordinary people, such as the rock inscriptions, which are the best. There are diaries showing that reading and writing are relatively high in this life. Because it is organized in a good area within the nomadic city. The khanate was governed by a winged system in the east and west, while the khan reigned in the east, production continued in the west while the kagan lived. The khanate is a union of tribes and will be aimed at a federation. It can be used with examples from some Turkic tribes that constitute a strong center. It is considered a common culture. Otuken and Orhun regions, located in the eastern wing of the khanate, where the khan resided, have carried the traces of various tribes since that day as a sacred and unifying place. In Mongolia, which includes the Orkhon region, 151 inscriptions have been discovered in 77 regions to date (Badam, 2018, p. 143). The majority of these inscriptions in Mongolia are rock inscriptions. 103 of the 151 inscriptions are rock inscriptions. 30 of the 103 inscriptions are on the rock known as Hoïd Tamir or Taikhar Chuluu.

The inscriptions on the rock known as Hoïd Tamir or hut Taikhar Çuluu in İhtamir district of Arhangay province in Mongolia were heard in 1893 when D. A. Klementz copied it. In 1895, Radloff

introduced the Hoíd Tamir inscriptions to the scientific world with his publication on Klementz's copy. There are about thirty inscriptions on the rock. Radloff (1895) on the Taikhar Chuluu inscriptions; Orkun (1938); Aalto, Ramstedt and Grano (1958); Malov (1959); Perlee (1960); Bazin (1991); Sertkaya and Harcavbay (2001); Battulga (2005); Names such as Badam (2007 and 2012) and Aydın (2017 and 2018) have worked.

It has not been the subject of a comprehensive study with all the inscriptions belonging to various periods on the Taikhar Chuluu rock. In order to examine the rock as a cult area, it is essential to evaluate the contents of the writings written in different periods and in different alphabets together and interdisciplinary. The reason for this popularity must be deeper. In the study, all runic inscriptions were examined in the light of existing readings. As a result of this, no indication that the rock was directly a sacred place could be detected. The correct reading of the Hoíd Tamir X inscription is very important in this respect. Because, together with the new readings and interpretations proposed in this research, the only inscription showing the cult relationship in the area was unearthed. The rest of the inscriptions consisted of inscriptions with the content of visit, annotated visit or date-recording.

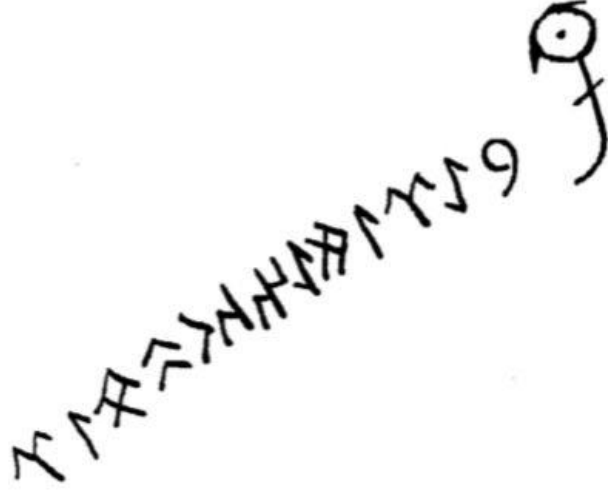
When the inscriptions on the rock were compared according to their contents, excluding the Hoíd Tamir X inscription, it was observed that the area was not used as a sacred place. There is the impression that the rock is a frequented area. Regardless of the content of the inscriptions, the creation of the inscriptions on the rocks should primarily be related to seeing areas such as rocky and mountain slopes as divine, sacred and eternal (endless). Besides, the use of rocky and mountain slopes is very practical for the ordinary people. It is not easy for everyone from the public to have "bengu tash" erected. The mentioned areas have been used as natural "eternal stones" because they are seen as sacred and eternal.

The inscriptions were heard in scientific circles, for example, copied by D. A. Klementz (1893) and published by W. Radloff (1895). Alongside Radloff, H. N. Orkun, S. E. Malov, and D. D. Vasilyev worked on the copy of D. A. Klementz. A copy of Granö, published by J. G. Granö, G. Ramstedt, and P. Aalto (1958), is available. H. Perlee also published his own copy of his work "Tayhir Çuluu" (1960).

Harcavbay copied the inscriptions published by O. F. Sertkaya and S. Harcavbay in 2001. Another copy of the inscription belongs to A. Badam (2012). Badam compared all the works and gave the inscriptions that could not be read completely, together with the letter translations. In the light of all publications and available images, E. Aydın (2017) published the inscriptions and tried to read and interpret.

Hoíd Tamir inscriptions have a special meaning among the rock inscriptions found in Mongolia. Inscriptions belonging to various periods and alphabets were found on the rock. Intense rock inscription examples are given together. The runic-letter inscriptions in this area have not been dealt with according to their content characteristics in any study to date. In the study, the inscriptions were classified according to their content features.

All studies on the Hoíd Tamir X inscription, which differs from other inscriptions and does not have a convincing reading on it, are examined and a proposal for reading and interpretation is presented. Accordingly, among the Hoíd Tamir inscriptions, the only inscription that mentions the sanctity of the area among the runic inscriptions is the Hoíd Tamir X inscription. In addition, there is a speech from the rocky mouth, which is thought to be sacred in the inscription. No direct element showing that this area was sacred was found in other inscriptions. However, the fact that many inscriptions with alphabets were left on the rocky area in various periods created the impression that the area was sacred. The final readings of the Hoíd Tamir X inscription in this study also confirmed that the site was a sacred one. As seen from both readings, the Hoíd Tamir X inscription is among the cultic inscriptions in terms of content and is exceptional among the runic-letter texts on the Hoíd Tamir rock.

**Ekler:**

Çizim 1: Harcavbay'ın çizimi (*Sertkaya ve Harcavbay*, 2001, s. 332).